

Studia

historyczno-wojskowe

Tom V

pod redakcją
Mirośława Nagielskiego, Konrada Bobiatyńskiego i Przemysława Gawrona

ZABRZE – TARNOWSKIE GÓRY 2015

WSTĘP

8

ARTYKUŁY

Iryna Krywoszeja

**ПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ „ТОВАРИШІВ ХОРУГВ” І
ЗАПОРОЗЬКА ТРАДИЦІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI - ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ
НЕУРЯДОВОЇ СТАРШИНИ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

11

Zbigniew Chmiel

WYPRAWA ZYGMUNTA III WAZY NA SMOLEŃSK W 1609 R.

32

Jacek Wilamowski

**SZLACHTA WOJEWÓDZTWA PŁOCKIEGO WOBEC WOJNY
Z MOSKWĄ ZA PANOWANIA ZYGMUNTA III WAZY**

64

Taras Kovalets

**„A BYŁO PUSTYCH HORODYSZCZ (...) SIŁA WIELKA”.
DAWNE UMOCNIENIA OBRONNE UKRAINY I FORTYFIKACJA
POŁOWA KOZAKÓW ZAPOROSKICH W CZASIE POWSTAŃ
W LATACH 20 I 30-TYCH XVII WIEKU**

85

Iwan Gawryliuk

**WOJSKA NADWORNE KSIĘCIA WŁADYSŁAWA DOMINIKA
ZASŁAWSKIEGO NA UKRAINIE W POCZĄTKOWYM OKRESIE
POWSTANIA BOHDANA CHMIELNICKIEGO (R. 1648)**

94

Albert Borowiak

**SPRAWA PRZEKAZANIA DOWÓDZTWA NAD ARMIĄ KORONNĄ
NA SEJMIE KONWOKACYJNYM W 1648 ROKU**

133

Maciej Adam Pieńkowski
**OPINIA SZLACHECKA WOBEC WOJSKA KORONNEGO
W LATACH 1648-1655. STAN BADAŃ
ORAZ POSTULATY BADAWCZE**

157

Karol Żojdź
**TRAKTAT Z RADNOT I UDZIAŁ BOGUSŁAWA RADZIWIŁŁA
W PLANACH PODZIAŁU RZECZYPOSPOLITEJ**

176

Robert Jankowski, Paweł Szymon Skworoda
**BITWA POD KALISZEM W ŚWIETLE POLSKIEJ HISTORIOGRAFII
LAT 1954-2013 I WĄTPLIWOŚCI Z NIĄ ZWIĄZANE**

195

Tomasz Karpiński
**WYPRAWA GENERAŁA PLATENA DO WIELKOPOLSKI
WE WRZEŚNIU 1761 R. I BITWA POD GOSTYNIEM 15 IX 1761 R.**

209

Aleksander Smoliński
**OBRAZ KOZAKA I KAWALERZYSTY ARMII ROSYJSKIEJ
Z OKRESU WIELKIEJ WOJNY W WYBRANYCH PAMIĘTNIKACH
ŻOŁNIERZY LEGIONÓW POLSKICH**

234

M A T E R I A Ł Y

Dariusz Milewski
**LISTY DOTYCZĄCE RYWALIZACJI POLSKO-KOZACKIEJ
O MOŁDAWIĘ W DOBIE POWSTANIA
BOHDANA CHMIELNICKIEGO (1648-1653)**

251

Zbigniew Hundert
**WYKAZ KORONNYCH CHORĄGWI I REGIMENTÓW
W OKRESIE OD 1 V 1679 DO 30 IV 1683.
PRZYSZYNEK DO ORGANIZACJI WOJSKA KORONNEGO
W DOBIE POKOJU 1677-1683**

274

Marek Wagner
WOJCIECHA JERZEGO KUNASZOWSKIEGO
DIARIUSZ WYPRAWY WIEDEŃSKIEJ 1683 ROKU
288

Mariusz Kaczka
**„STADA WMM PANA...W...RESPEKCIE ZOSTAJĄ I ZOSTAWAĆ
BĘDĄ”. KILKA LISTÓW HOSPODARÓW I BOJARÓW MOŁDAW-
SKICH DO ADAMA MIKOŁAJA SIENIAWSKIEGO (1696–1710)**
305

Mikołaj Piotr Borkowski
**PRZYZYNEK DO SPORU O REGIMENTARSTWO
WOJEWÓDZTW WIELKOPOLSKICH
W CZASIE KONFEDERACJI BARSKIEJ POMIĘDZY
ANTONIM SIEROSZEWSKIM I PAWŁEM SKÓRZEWSKIM**
313

RECENZJE

**MARIUSZ BALCEREK, KSIĘSTWO KURLANDII I SEMIGALII
W WOJNIE RZECZYPOSPOLITEJ ZE SZWECJĄ W LATACH 1600–1629,
POZNAŃ 2012 (Karol Żojdź)**
329

**DAMIAN PŁOWY, OD KONSTANTYNOWA DO PIŁAWIEC. DZIAŁA-
NIA WOJENNE NA ZIEMIACH UKRAIŃNYCH OD CZERWCA
DO WRZEŚNIA 1648 ROKU, ZABRZE-TARNOWSKIE GÓRY 2012**
(Albert Borowiak)
334

WYKAZ SKRÓTÓW
361

TARAS KOVALETS

INSTYTUT HISTORYCZNY, UNIwersYTET WARSZAWSKI

**„A BYŁO PUSTYCH HORODYSZCZ (...) SIŁA WIELKA”.
DAWNE UMOCNIENIA OBRONNE UKRAINY
I FORTYFIKACJA POŁOWA KOZAKÓW ZAPOROSKICH
W CZASIE POWSTAŃ W LATACH 20 I 30-TYCH
XVII WIEKU**

Niektórzy przypuszczają, że Ilion albo Troja znajdował się
na ziemi Kijowskiej, pośród jej płodnych pól i chłodnawych gajów.
Tam widać jej ślady w gruzach sklepień, podziemi,
w resztkach marmurowych podłóg i wielkich wałów.
Michalon Litwin „O obyczajach Tatarów, Litwinów i Moskowitów” (1550)

Wysoki poziom inżynierii wojskowej Kozaczyzny Zaporoskiej wywoływał zachwyt współczesnych. Nawet nuncjusz papieski Cosimo de Torres skomentował to metaforycznie: „Kozak wojuje nie tyle muszkietem, ile także motyką i łopatą”¹. Umiejętność wznoszenia przez Niżowców w krótkim czasie i trudnych warunkach niezawodnych umocnień stała się nieodłączną częścią sztuki wojennej Wojska Zaporoskiego i cechą charakterystyczną ukraińskiego kozaka.

Bywało, że wojska Rzeczypospolitej w czasie budowy swych fortyfikacji korzystały z już istniejących, często nie wiadomo, kiedy i przez kogo wznie-

¹ О. Апанович, *Козацька республіка*, „Пам'ятки України”, вип. 3, Київ 1989, s. 25.

sionych umocnień. Na przykład, według Teofila Szemberga², wojsko koronne pod wodzą hetmana Stanisława Żółkiewskiego po przybyciu pod Cecorę we wrześniu 1620 r.³ wykorzystało do obwarowania swego taboru „stary okop”, w którym rozlokowała się większość jednostek⁴. Podobne zdarzenia miały miejsce także podczas wojny wyzwoleńczej pod dowództwem Bohdana Chmielnickiego. 24 maja 1651 r. przed bitwą pod Korsuniem⁵, kiedy wojsko polskie stało nad rzeką Rosią, Mikołaj Potocki hetman wielki koronny rozkazał żołnierzom założyć umocnienia – „szańce kopać ze trzech stron obozu, a w czwartą stronę był jakiś wał stary, którego kazał poprawić”⁶. Po klęsce pod Beresteczkiem w czerwcu 1651 r.⁷ rozproszone pułki kozackie wycofały się na Naddnieprze i prowadziły tam przygotowania do odparcia ofensywy armii królewskiej. Na początku sierpnia polski kronikarz pisał: „nieprzyjacieli za Białą Cerkiew puścić nas już nie chce i tam tabor fortyfikuje potężnie, jako przy starożytniej quondam linii kozackiej [podr. – T. K.]”⁸.

W czasie powstań kozackich lat 20-30-tych XVII wieku, gdy walki toczyły się tylko na terytorium Naddnieprza⁹, wojsko zaporoskie budując

² O T. Szembergu zob. biogram M. Nagielskiego, PSB, t. XLVIII/1, Warszawa-Kraków 2012, s. 127-130.

³ Bitwa pod Cecorą była stoczona między armią turecko-tatarską, a polskimi wojskami koronnymi. Po nierozstrzygniętym starciu, wojska Rzeczypospolitej zostały rozbite w odwrocie. Batalia ta stanowiła początek wojny polsko-tureckiej 1620-1621, której zakończeniem była obrona Chocimia 1621 r.; zob. więcej na ten temat: R. Majewski, *Cecora – rok 1620*, Warszawa 1970; K. Śledziński, *Cecora 1620*, Warszawa 2007.

⁴ T. Szemberg, *Relacja prawdziwa o weszcju wojska polskiego do Wołoch i o potrzebie jego z pogaństwem w Roku Pańskim 1620 we wrześniu i w październiku* / przez Teofila Szemberga [...] spisana; do druku przygotował i wstępem poprzedził B. Królikowski; życiorys autora oprac. M. Nagielski, Lublin 2009, s. 67.

⁵ Bitwa stoczona w czasie powstania Chmielnickiego 25-26 maja 1648 r. pomiędzy armią kozacką, wspomaganą przez Tatarów, a wojskiem koronnym pod hetmanem M. Potockim, która się skończyła klęską Polaków; zob.: W. Biernacki, *Żółte Wody-Korsuń 1648*, Warszawa 2008; I. Стороженко, *Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.*, Кн. I: *Воєнні дії у 1648-1652 рр.*, Дніпропетровськ 1996, s. 136-169.

⁶ *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” (1648-1651)*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 1999, s. 117.

⁷ O bitwie pod Beresteczkiem zob.: R. Romański, *Beresteczko 1651*, Warszawa 2007; I. Свешніков, *Битва під Берестечком*, Львів 1992.

⁸ *Relacje wojenne*, s. 272.

⁹ Naddnieprze (też: Podnieprze, Ukraina) – kraina historyczna położona w centralnej i południowo-wschodniej części współczesnej Ukrainy, na wschód od Podola i Wołynia, między Bohem a Worskłą, w dorzeczu Dniepru, do roku 1793 (drugiego rozbioru Polski) w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej; zob.: J. Staszewski, *Słownik geograficzny. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych*, Gdynia 1948, s. 78.

umocnienia polowe wielokrotnie wykorzystywało resztki budowli obronnych jeszcze z czasów staroruskich, tzw. Żmijowych Wałów Kijowszczyzny, Perejaśławszczyzny i licznych horodyszcz (grodzisk) po obu stronach Dniepru i na niektórych jego wyspach. Mimo że przebieg powstań został bardzo dobrze opracowany w historiografii ukraińskiej i polskiej, wiele szczegółowych kwestii odnośnie sztuki wojennej wojska zaporoskiego w czasie tych wystąpień, nie zostało dostrzeżonych przez historyków wojskowości. Jedną z nich jest wyjaśnienie miejsca dawnych umocnień obronnych Podnieprza w fortyfikacji polowej Kozaków w czasie powstań lat 20-30-tych XVII wieku, co jest celem niniejszego artykułu.

Według definicji wybitnego polskiego badacza ukraińskiej przeszłości Aleksandra Jabłonowskiego, „horodyszczem” na Podnieprzu w XVI-XVII w. nazywano teren historyczny ze śladami szańców, jak również dawno zniszczone lub opuszczone przez mieszkańców miasteczko czy zamek, po których często pozostawały tylko wały¹⁰. Badacz ten przypuszczał także, że niektóre grodziska mogły powstać nie tylko w czasach przedmongolskich, ale jeszcze w przedślawiańskich¹¹. We współczesnej ukraińskiej historiografii panuje jednak przekonanie o staroruskim pochodzeniu grodzisk naddnieprzańskich.

Ekspedycje archeologiczne w latach 70-tych i 80-tych XX w. pomogły ustalić czas wzniesienia grodzisk na X w. – pierwsza połowa XI w.¹². Osiedla te tworzyły rubież obronną przeciwko plemionom koczowniczym, dlatego były ulokowane wzdłuż Dniepru, na przeprawach, z odgałęzieniem nad Rosją, Stuhną, Witą, Trubieżem, Sułą¹³. Na Kijowszczyźnie, Czerkaszczyźnie, Połtawszczyźnie do dziś się zachowały pozostałości po drewniano-ziemnych umocnieniach. Według niektórych obliczeń, długość rubieży obronnych wynosiła ponad 900 km i obejmowała setki grodzisk¹⁴.

Jedna z pierwszych wzmianek źródłowych, związanych z opuszczonymi punktami obronnymi Podnieprza, pochodzi z kroniki „O obyczajach Tata-

¹⁰ *Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, oprac. A. Jabłonowski, t. XXII, cz. III, Warszawa 1897 (dalej: *ŹD*, t. XXII), s. 91, 184

¹¹ *Ibidem*, s. 115.

¹² Г. Денисенко, *Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини*, Київ 2011, s. 136.

¹³ І. Самойловський, *Переяславські Змієві вали*, „Український історичний журнал”, вип. 3, Київ 1971, s. 101-102; А. Бугай, *Один із стародавніх оборонних рубежів на території Київщини*, „Український історичний журнал”, вип. 7, Київ 1971, s. 114; Г. Денисенко, *op. cit.*, s. 136.

¹⁴ Г. Денисенко, *op. cit.*, s. 136.

rów, Litwinów i Moskowitów” Michalona Litwina, w której autor opisał starożytne umocnienia na wyspach dniewprowych, szczególnie na Tawani¹⁵.

Kiedy w 1570 r. na Kijowszczyznę, którą rok wcześniej Wielkie Księstwo Litewskie oddało Rzeczypospolitej, przybyli z Krakowa pierwsi lustratorzy, to co zobaczyli, zrobiło na nich duże wrażenie. Urzędnicy zanotowali: „horodyszcz w tym w[oje]w[ó]dztwie kijów[skim], pustych jest bardzo wiele, które gdzieby były zabudowane, wielka obrona i bezpieczeństwo od nieprzyjaciół stała by się, nietylko w[oje]w[ó]dztwu kijów[skiemu], ale i wszelkiej Koronie polskiej”¹⁶. Wiadomo, że król Stefan Batory otrzymał dokładny opis grodzisk i rekomendacje odnośnie odbudowy niektórych punktów¹⁷. Niestety opis ten nie zachował się do naszych czasów, jednak wiele zamków warownych zostało zbudowanych w miejscu prastarych grodzisk w Wasylkowie, Korsuniu, Perejasławiu¹⁸.

Na ruinach staroruskich miast powstały Trechtymirów i Łysianka¹⁹, na „horodyszczu „starodawnym” szerokim, otoczonym wałami” wyrósł Kaniów²⁰. Niektóre projekty odbudowy punktów obronnych poniosły fiasko. Na przykład, mimo rozkazu króla z 1590 r., nakazującego zbudowanie zamku Krzemieńczuk przy ujściu rzeki Psioł, zamiar ten nie został realizowany²¹. W lipcu 1594 r., kiedy Eryk Lassota – dyplomata wojskowy, przysłany przez cesarza austriackiego w celu werbunku Kozaków do służby austriackiej, płynął w dół Dniepru, na miejscu Krzemieńczuka widział tylko gruzy „starego ziemnego zamku lub horodyszczu”²².

Diariusz podróży Lassoty zawiera także wzmianki o innych dawnych osiedlach obronnych na Dnieprze, na przykład 2 lipca autor przejeżdżał obok „Mamaj-surki, starożytnego horodyszczu, otoczonego wałami”; był także przy ujściu rzeki Białoozerki, gdzie widział „horodyszcz lub ziemny nasyp, co w dawnych czasach otaczał wielkie miasto”. Następnego dnia dyplomata austriacki oglądał „dawne horodyszcz Kurcemał” na wyspie przy spływie rzek Końskiej Wody i Dniepru²³.

¹⁵ *Мемуари до історії Південної Русі*, ред. В. Антонович, вип. 1, Дніпропетровськ 2005, s. 67.

¹⁶ *Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, oprac. A. Jabłonowski, t. XX, cz. I, Warszawa 1894, s. 21 (dalej: *ŹD*, t. XX).

¹⁷ *ŹD*, t. XXII, s. 64.

¹⁸ А. Стороженко, *Стефан Баторий и днепровские казаки*, Киев 1904, s. 8.

¹⁹ *Ibidem*, s. 124; *ŹD*, t. XXII, s. 18.

²⁰ *ŹD*, t. XXII, s. 81.

²¹ *Ibidem*, s. 83.

²² *Мемуари*, s. 188.

²³ *Ibidem*, s. 211-212.

Aktywna kolonizacja Dzikich Pól spowodowała pojawienie się dziesiątków zamków prywatnych (albo, jak je nazywa historyk, „zameczków”), których znaczna większość powstała na miejscu dawnych osiedli obronnych²⁴. Do takich należy na przykład ufortyfikowane miasteczko Ulaniki w województwie kijowskim, gdzie zamek powstał „na pustym horodyszczu”²⁵.

W 1607 r. sejm walny, kierując się potrzebą obrony mieszkańców Nadnienprza od częstych napadów Tatarów, wyznaczył specjalną komisję do lustracji na Ukrainie miejsc, które nadawałyby się do fortyfikowania. Niestety, wiadomości na temat rezultatów działalności tej komisji się nie zachowały²⁶.

Zgodnie z warunkami rozejmu w Dywilinie w 1618 r. Carstwo Rosyjskie oddało Rzeczypospolitej Niżyn. Ze względu na strategiczne znaczenie miasta, zostało ono obwarowane wałami, na lewym brzegu rzeki Oster była zbudowana „cytadela czy zamek”. Fortyfikowanie Niżyna ułatwiał fakt, że w tym miejscu znajdowały się „ruiny jakiegoś starego horodyszczu”²⁷.

Czasem o pochodzeniu osiedli naddnieprzańskich świadczą ich nazwy. Na przykład w województwie kijowskim na początku lat 20-tych XVII w. istniały osiedla: Horodok (Horodyszcz) Pawołocki, Horodyszcz (Trubieszów), Skwir-Horodyszcz, Tabor, Taborówka²⁸. Często nowe miasta, które powstały na staroruskich ruinach, zachowywały dawne nazwy, przykładowo: Perejaśław i Przyłuki²⁹. Jednocześnie na Kijowszczyźnie pozostało jeszcze wiele pustych „starożytnych horodyszcz”: nad Dnieprem – Chalep, Witerzew, Rżyszczew, na rzece Krasnej – Krasn, na Rostawicy – Rastawiec oraz Nejatyn, na Rosi – Wołodarew, Towarów, Torczeski i Kunil³⁰.

Współczesny polski historyk wojskowości Marcin Gawęda w swojej książce, poświęconej powstaniu 1638 r. na Ukrainie, zwracając uwagę na fortyfikację połową Kozaków, wyraził przypuszczenie o podobieństwie techniki budowy umocnień staroruskich i Wojska Zaporoskiego³¹. Jak wiadomo, umocnienia staroruskie składały się z kilku rzędów dębowych zrę-

²⁴ ŻD, t. XXII, s. 91.

²⁵ ŻD, t. XX, s. 64.

²⁶ ŻD, t. XXII, s. 64.

²⁷ М. Н. Бережков, *О земляных и деревянных укреплениях старого Нежина (XVII-XVIII вв.)*, Институт рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського, ф. XXIII, спр. 66., арк. 13в-2.

²⁸ ŻD, t. XXII, s. 229; *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы*, Москва 1954, t. 1, s. 40.

²⁹ *Ibidem*, s. 116.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ M. Gawęda, *Powstanie kozackie 1637*, Zabrze 2007, s. 67.

bów, rozmieszczonych wzdłuż obwodu i zasypanych z wierzchu ziemią. Na zewnątrz wały były otoczone rowami³². Opisując grodzisko Krzemieńczuk, Lasota nazywa je „ziemnym zamkiem”³³. Przypuszczalnie autor diariusza użył takiego określenia, ponieważ zobaczył resztki wież nadbramnych, które także były często budowane w czasach staroruskich³⁴. Nieco inna była technika budowy wielokilometrowych linii wałów: najpierw zgarniano czarnoziem, na jego miejsce nakładano glinę, a następnie mocno ją ubijano³⁵.

Pod koniec kwietnia 1638 r., przygotowując się na nadejście wojska koronnego pod dowództwem pułkownika Stanisława Potockiego³⁶, Zaporozcy Jacka Ostrzanina zbudowali umocnienia pod miastem Hołtyw: „przed miastem, gdzie oba brzegi rzeki Psioly były położone najbliżej siebie, Kozacy usypali wał ziemny, wzmocniony drewnianą palisadą, ogradzając nim drogę do miasta. Ponadto wał został umocniony licznymi basztami, na pobliskim pagórku, uszykowali „szaniec potężny”³⁷. Jak widać, technika budowy umocnień kozackich i staroruskich była dosyć podobna.

Rozplanowanie budowy fortyfikacyjnych wymagało od inżynierów kozackich nie tylko umiejętności wyznaczenia najprzydatniejszych miejsc pod budowę umocnień, lecz także biegłości w korzystaniu ze specjalnych narzędzi (astrolabia, kwadrant itd.). Opisując rozmieszczenie obozu warownego powstańców Matweja Sawuły i Seweryna Nalewajki³⁸, hetman wielki koronny Stanisław Żółkiewski w 1596 r. zauważył, że: „stanęli byli kozacy w miejscu dosyć dobrze warownym, wyniosłym, z którego był prospekt na wszystkie strony, nad rzeką Solonicą. Tabor, który ze wszech stron w dziewięć rzędów wozami zatoczyli, okopali znowu szanćcami w koło, tak iż nie mała ukazywała się trudność dostawać ich”³⁹. Otóż podstawowymi kryteriami wyboru miejsca pod obóz było wzniesienie terenu i dobre pole widzenia okolicy.

Jesienią roku 1625 wojsko koronne pod dowództwem hetmana polnego Stanisława Koniecpolskiego⁴⁰, wykonując postanowienie sejmu Rzeczpo-

³² Г. Денисенко, *op. cit.*, s. 135-136.

³³ Мемуари, s. 188; zob. więcej o historii Krzemieńczuka w końcu XVI w.: Д. Вирський, „Українне місто”: Кременчук від заснування до року 1764-го, Київ 2011, s. 27-47.

³⁴ Г. Денисенко, *op. cit.*, s. 136.

³⁵ А. Бугай, *op. cit.*, s. 116.

³⁶ О Stanisławie Potockim zob. biogram W. Majewskiego, PSB, t. XXVIII/1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984, s. 151-153.

³⁷ М. Gawęda, *op. cit.*, s. 67.

³⁸ Więcej o Nalewajce: zob. biogram W. Majewskiego, PSB, t. XXII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 489-492.

³⁹ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, Львів 1908, cz. 1, s. 90.

⁴⁰ Więcej o Koniecpolskim: zob. biogram W. Czaplińskiego, PSB, t. XIII, Wrocław-Warsza-

spolitej, w celu „upokorzenia” Zaporozców opanowało szereg miast Nadnieprza. Bitwa, do której doszło 29 września nad rzeką Cebulnikiem, zakończyła się niepowodzeniem Kozaków. Z powodu złego stanu umocnień polowych, zbudowanych prawdopodobnie pod kierownictwem pułkownika Olyfera Holuba, Zaporozcy na radzie, która odbyła się następnego dnia „w dół Dniepru uchodzić taborem postanowili”⁴¹.

Hetman kozacki Marko Żmajło postanowił opuścić stanowisko pod osłoną nocy, przedtem jednak wysłał większość oddziałów jazdy „ku horodyszczu staremu nad Kurukowem jeziorem”. Dowódca Zaporozców oczywiście wiedział o pozostałościach dawnych umocnień niedaleko Cybulnika, które można było łatwo odbudować i przez długi czas tam się bronić.

Przedarłszy się przez jednostki kozackie, pozostawione na przeprawach, Polacy podeszli do głównej pozycji Kozaków na horodyszczu. Trwała tam jeszcze budowa umocnień, dlatego też straż przednia z chorągwi husarskich pod dowództwem wojewody kijowskiego Tomasza Zamoyskiego zaatakowała obóz kozacki. Z szańców przywitały ją gęste salwy muszkietów i atak chorągwi się załamał. Podczas odwrotu rotmistrz wjechał w trzęsawisko, gdzie ledwie wyrwał się z rąk Kozaków. Hetman polny na czele niemieckiej i węgierskiej piechoty, który dopiero przybył na pole bitwy, spróbował wykonać obejście skrzydła taboru kozackiego, lecz wpadł w zasadzkę, stracił wielu żołnierzy i sam się ledwo uratował. Ogólnie w bitwie tej „wiele piechoty niemieckiej poginęło i koni siła nastrzelali także kawalerii znacznej padło niemało”⁴². Jak widać, dawne umocnienia grodziska przy jeziorze Kurukowym pomogły Zaporozcom szybko zorganizować obronę na terenie z dostępem do wody, sąsiadującym z gęstwiną leśną i trzęsawiskiem, dogodnym do zasadzek, co uniemożliwiło Koniecpolskiemu przeprowadzenie ataków, przesądzających wynik kampanii i dało Kozakom atut podczas negocjacji w sprawie zaprzestania działań wojennych⁴³.

wa-Kraków 1967-1968, s. 523-527; L. Podhorodecki, *Stanisław Koniecpolski 1592-1646*, Warszawa 1978.

⁴¹ *Diarjusz kommissji albo expedycji przeciwko wojsku Zaporoskiemu*. 1625, [w:] *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси*, Киев 1888, s. 108.

⁴² *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza*, wyd. K.W. Wójcicki, Warszawa 1846, t. 1, s. 125.

⁴³ O wydarzeniach powstania kozackiego 1625 r. zob.: С. Рудницький, *Козацько-польська війна року 1625*, „Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка”, Вип. III, t. 17, Львів 1897, s. 1-42; W. Serczyk, *Rzeczpospolita i Kozaczyzna w pierwszym ćwierćwieczu XVII wieku*, „Studia Historyczne”, t. XX, 1977, z. 1.

W 1637 r. na Ukrainie wybuchło kolejne antyszlacheckie powstanie, jednak w jedynej wielkiej bitwie z wojskiem koronnym 16 grudnia pod wsią Kumejki oddziały powstańcze poniosły druzgocącą klęskę⁴⁴. Hetman Pawluk⁴⁵ i wielu innych przywódców zostało wydanych w ręce Polaków, a niektórzy, między nimi pułkownicy Jacko Ostrzanin, Dymitr Hunia oraz Karpo Skidan, znaleźli ratunek na Zaporozu.

W marcu 1638 r. odbyła się ekspedycja karna wojska koronnego na Niż⁴⁶. Z Ukrainy na Zaporozie, które pozostawało ogniskiem powstania, ruszyły pułki Kozaków rejestrowych pod dowództwem pułkownika perejaśławskiego Iliasza Karaimowicza⁴⁷ oraz rotmistrza Kazimierza Mieleckiego.

11 marca oddziały koronne wyszły na brzeg rzeki Czertomłyk. Siedem kilometrów dalej na wielkiej wyspie Bazawłuk rozlokowany był kozacki obóz warowny. Mielecki w relacji z wyprawy zaznaczył, że swoje fortyfikacje powstańcy zbudowali na miejscu jakiegoś „zniszczonego zamku”. Drogę wojsku koronnemu zasłonił wał ziemny i drewniana palisada, przed wałem Zaporozcy wykopali rów. Bardzo szybkie topnienie śniegu spowodowało wylew pobliskich rzek i jezior, co nie pozwoliło oddziałom koronnym na założenie swego obozu. Z tego powodu, a także dzięki dużemu oporowi powstańców wyprawa zakończyła się fiaskiem⁴⁸.

W kwietniu 1638 roku wojsko powstańcze pod dowództwem Jacka Ostrzanina oraz Karpa Skidana wyszło „na wolost”. Początkowo sytuacja bojowa rozwijała się dla Kozaków pomyślnie, jednakże latem tego roku armii polskiej udało się zdobyć przewagę. Kolejne walki pod Żołninem (13-14 czerwca) skończyły się porażką Zaporozców, a Ostrzanin haniebnie uciekł z pola bitwy do Carstwa Rosyjskiego. 21 czerwca w nocy obóz powstańców pod dowództwem Dymitra Huni potajemnie ruszył w stronę Dniepru. Wojsko koronne spostrzegło odwrót Kozaków i rozpoczęło za nim pościg.

⁴⁴ zob.: S. Okolski, *Diariusz transakcji wojennej między Wojskiem Koronnym i Zaporoskiem w r. 1637*, Kraków 1858; M. Gawęda, *Powstanie kozackie 1637*, Zabrze 2007; I. Іванцов, *Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр.*, Київ 2002, s. 85–215.

⁴⁵ zob. więcej o Pawle Michnowiczu Bucie w biogramie W. Majewskiego, PSB, t. XXV, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. 472–473.

⁴⁶ Z najważniejszych opracowań, dotyczących wiosennej ekspedycji wojska koronnego na Niż i wydarzeń powstania kozackiego 1638 r., należy wymienić: I. Іванцов, *op. cit.*, s. 215–307, A. Borowiak, *Powstanie kozackie 1638*, Zabrze 2010.

⁴⁷ O Iliaszu Karaimowiczu zob. biogram W. Zajączkowskiego, PSB, t. XII, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966–1967, s. 14–15; oraz w broszurze A. Mardkowicza, *O Iliaszu Karaimowiczu zwierchniku Wojsk Zaporoskich*, Łuck 1931.

⁴⁸ A. Borowiak, *op. cit.*, s. 27.

Zaporozcy stanęli przy ujściu rzeki Starzec, gdzie zaczęli się okopywać na resztkach jakichś umocnień. Oddziały polskie próbowały natychmiast atakować pozycje powstańców, jednakże Kozacy się obronili, chociaż nie bez strat. Kolejne szturmowanie Polaków były całkowicie bezskuteczne.

Kozacy rejestrowi, którzy służyli w wojsku koronnym, opowiadali, że na miejscu obozu powstańczego kilkadziesiąt lat wcześniej „Kozacy bronili się przed starostą czerkaskim Aleksandrem Wiśniowieckim. Dlatego też większość umocnień wymagała jedynie napraw”⁴⁹. Chodzi oczywiście o zacięte walki w latach 1591-1593 między Wojskiem Zaporoskim i księciem Aleksandrem Wiśniowieckim. Niestety w źródłach nie zachowały się wzmianki o jakichkolwiek działaniach bojowych w tej miejscowości⁵⁰.

Kanonik Szymon Okolski, świadek wydarzeń, opisywał położenie Zaporozców w następujący sposób: „Ma to miejsce dosyć wody, drzew i paszy dla koni, i brzeg Dniepru bezpieczny, które teraz tak mocno jest ufortyfikowane, i wewnątrz, i od pola, iż brama ich zawsze otworzona bywała. Dziwił się tam nie jeden inżynier pracy i dobrej inwencji grubego chłopca, patrząc na ugruntowane wały, szanice, baterie, zasłony”⁵¹. Pośrodku obozu kozackiego było jezioro, tzn. Zaporozcy mieli dostęp do wody. Od południa i wschodu tabor otaczały nieprzebyte mokradła i wody Suły⁵². Ponieważ powstańcy zbudowali kilka linii obronnych, przypuszczalnie stare umocnienia były jedną z nich.

Dawne grodziska, których ruinami pokryte było gęsto Naddnieprze, w sytuacjach krytycznych często stawały się wygodnym miejscem do rozpoczęcia budowy umocnień polowych Wojska Zaporoskiego w czasie powstań antyszlacheckich w latach 20 i 30-tych XVII w. Zadanie oboźnych – kozackich inżynierów, którzy na pozostałościach grodzisk mieli szybko zbudować mocne budowle obronne, umożliwiające powstańcom oddziałom długotrwałe stawianie oporu wojsku koronnemu, ułatwiało także podobieństwo techniki budowy osiedli staroruskich i umocnień polowych Zaporozców.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 132.

⁵⁰ С. Леп'явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернівці 1996, s. 80-81.

⁵¹ S. Okolski, *Diariusz transakcji wojennej między Wojskiem Koronnym i Zaporoskiem w r. 1637*, Kraków 1858, s. 140-141.

⁵² A. Borowiak, *op. cit.*, s. 133.